

Братство спільного кореня

У трилогії Джона Толкіна «Володар перснів» є книга «Братство персня», у якій гобіт Фродо разом з друзями об'єднується в братство, покликане захищати перстень влади від Темного Володаря. Спільнокореневі слова теж, як і друзі Фродо, утворюють своєрідний альянс, братство, куди входять лексеми, що мають спільний корінь, наприклад: *жнива, обжинки, жати, жнець*.

Чому певні слова мають спільний корінь? Дві основні причини. Перша – одні слова утворені на основі інших (так, іменник *жнець* утворено від дієслова *жати*). Друга – слова, зокрема ті, що наявні в різних мовах, або слова тієї самої мови й запозичені, мають спільне походження, як у випадку зі словами *Коляда, колядка, календар* і *календула*, що походять від латинського *calendae* «перший день місяця». Як у книзі Толкіна друзі були пов'язані спільною місією, так і спільнокореневі слова пов'язані тим самим коренем і генезою.

У цій розділі я не буду наводити прості приклади спільнокореневих слів на зразок *книга, книгар, книгарня*. Спільний корінь у подібних випадках легко визначить і дитина. Тут я розповім насамперед про історично спільнокореневі слова, причому як суто українські, так і українські й пов'язані з ними генетично запозичені, котрі різними шляхами потрапили в українську мову, де у них виявилися браття з тим самим коренем.

Бог, багатий, убогий – перше первісно мало дещо пов'язані значення «той, що дає», «блага, майно, щастя, доля». Теперішнє розуміння слова *Бог* розвинулося пізніше. Прикметник *багатий* (з чергуванням *о* – *а*) походить від іменника *Бог*, буквально

Костянтин Трутовський. «Колядки в Україні», XIX століття. Слова *Коляда, колядка, календар* і *календула* є спорідненими

означає «наділений благами, щастям». Відповідно, *убогий* – «позбавлений благ, щастя». Той самий корінь містять слова *збіжжя* (від *сьбожіє*) і *небіж, небога, небіжчик*.

Булава, булавка – останнє буквально означає «маленька булава». Цей побутовий предмет формою скидається на булаву.

Вівця [родовий відмінок *овець*], *Овен* – спільний корінь в обох словах. Слово *Овен* (нині як зодіакальна назва) первісно мало значення «баран, самець вівці».

Вода, видра, відро – останні два слова пов'язані з поняттям «вода». Життя видри проходить біля води: вона селиться по берегах річок, озер, добре плаває та пірнає в пошуках своєї основної здобичі – риби. У відрі носять воду.

Вус, гусениця – друге походить від першого, тобто *гусениця* – «тварина, вкрита вусами (волоссям)».

Братство спільного кореня

У трилогії Джона Толкіна «Володар перснів» є книга «Братство персня», у якій гобіт Фродо разом з друзями об'єднується в братство, покликане захищати перстень влади від Темного Володаря. Спільнокореневі слова теж, як і друзі Фродо, утворюють своєрідний альянс, братство, куди входять лексеми, що мають спільний корінь, наприклад: *жнива, обжинки, жати, жнець*.

Чому певні слова мають спільний корінь? Дві основні причини. Перша – одні слова утворені на основі інших (так, іменник *жнець* утворено від дієслова *жати*). Друга – слова, зокрема ті, що наявні в різних мовах, або слова тієї самої мови й запозичені, мають спільне походження, як у випадку зі словами *Коляда, колядка, календар* і *календула*, що походять від латинського *calendae* «перший день місяця». Як у книзі Толкіна друзі були пов'язані спільною місією, так і спільнокореневі слова пов'язані тим самим коренем і генезою.

У цій розділі я не буду наводити прості приклади спільнокореневих слів на зразок *книга, книгар, книгарня*. Спільний корінь у подібних випадках легко визначить і дитина. Тут я розповім насамперед про історично спільнокореневі слова, причому як суто українські, так і українські й пов'язані з ними генетично запозичені, котрі різними шляхами потрапили в українську мову, де у них виявилися браття з тим самим коренем.

Бог, багатий, убогий – перше первісно мало дещо пов'язані значення «той, що дає», «блага, майно, щастя, доля». Теперішнє розуміння слова *Бог* розвинулося пізніше. Прикметник *багатий* (з чергуванням *о* – *а*) походить від іменника *Бог*, буквально

Костянтин Трутовський. «Колядки в Україні», XIX століття. Слова *Коляда, колядка, календар* і *календула* є спорідненими

означає «наділений благами, щастям». Відповідно, *убогий* – «позбавлений благ, щастя». Той самий корінь містять слова *збіжжя* (від *сьбожіє*) і *небіж, небога, небіжчик*.

Булава, булавка – останнє буквально означає «маленька булава». Цей побутовий предмет формою скидається на булаву.

Вівця [родовий відмінок *овець*], *Овен* – спільний корінь в обох словах. Слово *Овен* (нині як зодіакальна назва) первісно мало значення «баран, самець вівці».

Вода, видра, відро – останні два слова пов'язані з поняттям «вода». Життя видри проходить біля води: вона селиться по берегах річок, озер, добре плаває та пірнає в пошуках своєї основної здобичі – риби. У відрі носять воду.

Вус, гусениця – друге походить від першого, тобто *гусениця* – «тварина, вкрита вусами (волоссям)».

Горня, гончар – друге походить від першого. Гончар – той, хто робить горнятка. Первісно слово виступало у формі *горн-чар* (незручний для вимови звук [р] згодом випав).

Грива, гривня – перше первісно означало шию, потилицю. Прикраси з монет носили на шиї, тож гроші стали називати гривнями. Від останнього пішла назва української національної валюти.

Дух, дихати, дохлий, тхнути, натхнення – спільний корінь для п'яти слів. Історичне чергування у – и – о – нуль звука.

Живий, живіт – слово *живіт* раніше мало значення «життя». Так, у другій частині поеми Івана Котляревського «Енеїда» ватажок Еней розповідає троянцям про причину смерті свого батька Анхіза: *Його сивуха запалила І живота укоротила, І він, як муха в зиму, зслиз*. Поступово в цього слова з'явилося значення «частина тіла людини чи тварини», а первісне вийшло з ужитку, забулося. Щоправда, в українській мові збереглося дієслово *животіти* «жити в тяжких умовах».

Залізо, залоза – орган секретії в людини й тварин назвали так не тому, що нібито він продукує залізо, а тому що він твердий, наче залізо.

Знати, знак, знахар – знаки ставлять, щоб про щось знати, відмічати; знахар знає, як лікувати недужих закляттями, чарами, магічним зіллям.

Князь, ксьондз – у Польщі *ксьондзом* називають католицького священника. Це слово разом з вірою прийшло й до нас. Обидва походять від старогерманського *kuning* «володар».

Коза, кожух, Кожум'яка, кажан – первісно від слова *коза* утворилося вже застаріле в українській мові *кожа* (буквально «козяча шкура»). Від застарілого *кожа* пішли іменники *кожух* (пошитий з шкіри, тобто шкури), *Кожум'яка* (народний герой, такий сильний, що аж мне руками кожу). У кажана крила мають шкіряні перетинки, звідси назва. У слові історично відбулося чергування о – а.

Кора, кір, кориця, коричневий – назва хвороби *кір* походить від першого слова, бо при корі тіло вкривається струпом (наче кіркою). Від слова *кора* походить і назва відомих прянощів – *кориця*, хоча це слово первісно мало значення «маленька кора». А от прикметник *коричневий* утворено від *кориця* на підставі характерного кольору.

Купати, Купало, купіль – під час свята Купала проводили обряд купання. Купіль – посудина для купання.

Масло, маслина – із маслин, тобто оливок добувають масло (олію). Звідси назва.

Миша, миш'як – миш'яком традиційно труїли мишей.

Місто, міщанин – пов'язані поняття. Міщани як соціальний прошарок зазвичай проживали в містах.

Міх, мішок – пов'язані поняття. У другому слові просто чергування звуків х – ш.

Нігті, нагідки – друге слово є народною назвою рослини календули, яке походить від слова *ніготь*. Плоди календули формою подібні до нігтів.

Око, вікно, окуляри – друге слово походить від *око*, адже вікно – це отвір у стіні, щоб дивитися надвір. *Окуляри* пішло від латинського *oculus*, що разом з українським *око* мають спільний індоевропейський корінь.

Пиха, пишний – пов'язані поняття. У другому слові історично чергування звуків х – ш.

Пишно, пшениця – назву пшениці утворено від слова *пишно*, що, зі свого боку, походить від застарілого дієслова *рѣхати «товкти».

Речення, речник, доречний, приречений, річ, наріччя, наректи, наречений (-а), дорікати, зрікатися, нарікати, наврочити, пророк, урок – усі ці слова походять від застарілого дієслова *ректи* «говорити». Хоч у наведених лексемах різне значення, певний смисловий зв'язок зі своїм прототипом вони зберігають. Так,

речення – це щось сказане, говорене; речник щось говорить; пророк говорить про Божу волю й так далі.

Рука, рушник, рушниця, дворушник – останні три слова походять від іменника *рука*. Рушником витирають руки й обличчя; рушницю при стрільбі тримають у руках, це ручна зброя; дворушник діє на дві руки (фігурально) – так називають підступну людину, яка на словах віддана кому-, чому-небудь, а таємно діє проти нього.

Сидіти, сідло, сад, сало – пов'язані поняття. На сідло сідають; сад – це те, що посадили, щоб «сиділо» (кущі чи дерева); сало – це те, що «осіло» на м'ясі.

Сипати, віспа – при натуральній віспі тіло людини вкривають, обсипають гнійні висипи.

Сито, сіяти – тісно пов'язані поняття. Сито й слугує для просіювання чогось.

Смердіти, сморід, смородина – перші два слова мали значення «сильно пахнути», «сильний запах». Назву рослині дали через сильний і терпкий запах чорної смородини.

Смерть, умерти, мор – той самий корінь у словах і пов'язані значення, історично чергуються звуки *е – о*.

Сонце, солярій, солярний (наприклад міф) – останні два слова походять від латинського *sol* «сонце», але всі слова разом з українським мають спільний індоєвропейський корінь.

Співати, півень, пісня – пов'язані поняття. Півень так названий, бо співає (кукурікає) на відміну від курки, яка кудкудакає.

Турбувати, турбіна, турбулентний – сягають латинського *turba* «натовп; метушня», щось неспокійне.

Уха (юха), юшка – пов'язані речі. Недарма кажуть у народі *дешева рибка – погана юшка*. У другому слові історично чергування звуків *х – ш*. Сюди ж *юшитися* «литися, текти (про кров)».

Хорвати, краватка – у минулому в австрійському війську служив хорватський корпус, солдати й офіцери якого носили на шиї кольорові хустинки, спереду зв'язані у вузлик. Австрійці

називали хустинки *кроатами*, тобто хорватами по-німецьки. Згодом нашійна хустинка стала модним трендом в Європі й ця назва поширилася по континенту.

Худий, худоба – друге слово первісно мало значення «мізерне, скромне майно». В одній з народних казок, зібраних Іваном Рудченком (братом Панаса Мирного), є такий рядок: *От як умер батько, зосталася їм худоба: млин і хлів і кіт*. Згодом це слово перейшло на скот. Люди навмисно називали скот худобою, тобто худю, нещасною, щоб не наврочити. Так само пояснюють іншу назву скота – *бидло* (з польської мови).

Цілий, цілувати – первісне значення слова *цілий* «здоровий». Від нього походить дієслово *цілуватися*, що в минулому мало значення «вітатися, здоровкатися», буквально «бажати здоров'я».

Черви, червець, червень, червоний – у давнину вважали, що в червні вилуплюються черви (личинки) бджіл. Із червів певного виду виготовляли фарбник, колір якого й дістав назву *червоний*.

Черевко, черевик – останнє утворено від *черевко*, адже первісно черевики робили з тонкої шкіри, знятої з черева тварини.

Чесати, коса – друге походить від першого, бо косою чешуть, тобто ріжуть траву.

Нашадки архаїзмів

Не всі лексичні архаїзми безслідно пішли в минуле. Деякі лишили по собі нащадків – нові слова, що містять корінь від застарілого попередника. Наприклад, прикметник *усний* (*усна відповідь, усна народна творчість*) походить від іменника *уста*,